

A pszichedelikus élmény mint a fenomenológiai kutatás eszköze a filozófiában és a pszichológiában*

Mivel a tudomány és a reflexió végső soron figyelmen kívül hagyja a nyers világ rejtélyét, ránk hárul a feladat, hogy minden előítéletünket felfüggesztve végére járjunk e végső titoknak.

Merleau-Ponty 2006. 179

I. BEVEZETÉS

Az 1950-es, 1960-as években rendkívül intenzív hatású szintetikus hallucinogén vegyületek váltak hozzáférhetővé a nyugati kultúrában, először csak a szellemi elit számára, később pedig szélesebb körben is.¹ A hatvanas évek elején a CIA-tól a pszichiátereig, a művészekről a kutató pszichológusokig, a hollywoodi filmsztároktól és a celebek terapeutáitól a campusok népéig egyre több szubkultúra kezd el használni az LSD-t és társait, valóságos csodaszerekként tekintve rájuk.

Az LSD *vélt* forradalmi potenciáljától, valamint a hatvanas évek közepének tömeges abúzusától elborzadva 1968-ban Amerikában betiltották a hallucinogének forgalmazását, valamint egy füst alatt terápiás alkalmazásukat is. Ezt követően negyed évszázados kényszerű moratórium állt be a kutatásokban is, amelyek csak a kilencvenes években éledtek fel újra. Az ezredforduló óta Husserl és Merleau-Ponty módszerét alkalmazva fenomenológiai elemzések-

* A tanulmány a K-112542 OTKA kutatási projekt támogatásával készült.

¹ Arthur Versluis *Amerikai guruk: a transzcendentalizmustól a New Age-ig* című monográfiájában így foglalja össze azokat a felfokozott várakozásokat, amelyek a hatvanas években a pszichedelikumok – elsősorban spirituális élményeket kiváltó – potenciáljához kapcsolódtak: „Egy kis adag szintetikus pszichedelikummal az emberek tudata teljesen megváltozott. Képesé váltak – vagy legalábbis úgy látszott, hogy képesé váltak – vallásos transzcendenciát átélni, megvilágosodott állapotokba kerülni, a természetet paradicsomi romlatlanságában látni, saját korábbi reinkarnációikat feleleveníteni, röviden: misztikus és mágikus értelemben véve felébredni. Vedd ezt be, és azt fogod megtapasztalni, amit a misztikusok éltek át – hirdették a pszichedelikumok szószólói” (Versluis 2014. 109).

nek vetik alá a pszichedelikus víziókat (Shanon 2003; Horváth–Szabó 2012; Horváth é. n.), a kognitív tudomány vagy éppen az idegtudomány képalkotó eszközeivel vizsgálják a pszilocibin hatása alatt az emberi agy működését (Carhart-Harris 2010), megismélik a hatvanas évek klasszikus kísérleteit például a kvázi-misztikus élmények laboratóriumi körülmények között történő kiváltására (Griffiths 2006; 2008), és nem utolsósorban kiterjedt vizsgálatokat végeznek a hallucinogén anyagok terápiás lehetőségeit kutatva (Sessa 2012; Mithoeffer *et al.* 2010; Oehen *et al.* 2013).

Ha eltekintünk is Timothy Leary pszichedelikumokkal kapcsolatos túlzó kijelentéseitől – például hogy az LSD az emberiség által felfedezett eddig ismert legerősebb afrodisziákum, a tömeges fogyasztás egy csapásra megváltoztatja, humanussá teszi az elidegenedett társadalmi viszonyokat és megeremti a világbékét –, azt mégiscsak el kell ismernünk, hogy a pszichedelikus tapasztalat figyelemre méltó dimenzióját alkotja a tudati jelenségeknek.

[É]ber normál tudatállapotunk, vagy ahogyan nevezni szoktuk, racionális tudatosságunk, csupán az egyik sajátos változata a lehetséges tudatállapotoknak, amely mellett, tőle csupán a legvékonyabb szűrővel elválasztva, ott lappanganak a tudatosság tőle teljesen eltérő alternatív formái. [...] A világegyetem egyetlen leírása sem lehet addig teljes, amíg ezeket az alternatív tudatosságformákat figyelmen kívül hagyja.

– állapítja meg William James, a hallucinogénnel folytatott önkísérletezések úttörője a filozófiában és a pszichológiában (James 2009. 349).

De milyenek is ezek a megszokott hétköznapi tudatállapottól radikálisan különböző „alternatív tudatosságformák”? És miért érdemlik meg egyáltalán a pszichológusok és a filozófusok figyelmét? Írásomban amellet fogok érvelni, hogy nem csupán egzotikus jelenségekről van szó, „az elme antipódusairól”, ahogyan Aldous Huxley nevezi a pszichedelikus hallucinációkat. A pszichedelikus módosult tudatállapot csupán első pillantásra tűnik kivételes furcsaságnak. Valójában olyan lehetőség a tapasztalás tanulmányozására, amivel a tudat „kulisszatitkait” fűrkészheti ki a filozófia és a pszichológia. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a fenomenológiai vizsgálódások a pszichológiában és a filozófiában váratlan segítséget kaptak a pszichofarmakológiától, amely a múlt században megeremtette a mesterséges hallucinogén vegyületeket: először a meszkalint, majd az LSD-t, végül a pszilocibint; évtizedek múltán kiderült két, már korábban felfedezett vegyület, a DMT és az MDMA pszichedelikus hatása is (az előbbié épp itt, Magyarországon, 1954-ben). A pszichológia – a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveit leszámítva – és olykor a filozófia William James, „a nitrogén-oxidos filozófus” (Tymoczko 1996) 1870-es években végzett önkísérletei óta ki is használja az elme tanulmányozásának ezt a királyi útját. Ami Freud számára az álom, nos, talán azzá válhat a fenomenológus számára a pszichedelikus élmény.

II. AZ ÉBER NORMÁL TUDATÁLLAPOT PROKRUSZTÉS-ÁGYA

Ha a tapasztalást csupán a maga hétköznapiságában szemléljük, azzal szembe-sülünk, hogy a normál tudatállapotban történő tapasztalás lényegében rutinok, merev kategóriák által vezérelt folyamat, és mint ilyen, redukált, elszegényített módja a tapasztalásnak. Az éber normál tudatállapot bejáratódott rutinjai elfedik előlünk az eredendő, eleven tudati működések dinamikáját, a tapasztalás potenciális gazdagságát. Így jön létre az a hamis látszat, hogy a világ kész tények befejezett összessége. A hétköznapi tudatállapot a maga rutinszerű beidegződéseivel úgy foszt meg bennünket az egyedi tapasztalási esemény túlsorduló gazdagságától, ahogyan az előítéletes embert akadályozza meg saját rugalmatlan kategóriarendszere az általa elutasított embercsoport adott személyének a megismerésében. A tapasztalás mindig valamilyen „előre fogással”, prekoncepcióval indul, mutattak rá a fenomenológusok, a hermeneutikai körbe azonban, ahogyan Heidegger mondja, „jól kell belépni”, különben a tapasztalás cirkuláris dinamikája természetlen *circulus vitiosus*sá torzul. A mindennapi élet szigorú ökonómiája gyors és gépies információfeldolgozásra és rutinszerű viselkedéses válaszokra kényszerít bennünket, ennek folytán a tapasztalás többnyire kötött pályákon mozog. Örökösen annak a veszélye fenyeget, hogy a valódi tapasztalás szabadsága, eleven nyitottsága beszűkül vagy semmivé válik; tapasztalás helyett ekkor voltaképpen a tapasztalás *travesztijáról* beszélhetünk: a „tapasztaló” csak azt fogja „tapasztalni”, amit már úgy is tud(ni vél). Emiatt tűnhetnek számunkra a tárgyak és a dolgok befejezettnek, végérvényesnek. A tapasztalás pedig a világ kész tényei passzív, rezignált számbavételének.

Ez a befejezettség és passzivitás azonban, mint Maurice Merleau-Ponty rávilágít, illúzió csupán, homlokozat, kopott és szegényes színpadi díszlet, amely mögött ott lüktet az eredendő tapasztalás eleveisége, az érzetek sajátos szét-tartó többlete, az *Urempfindung* vad burjánzása, a Lét „barokkos” volta (Ullmann 2010. 369 skk.). Merleau-Ponty szerint a tárgyak és

[...] a dolgok lágy erőik, amelyek csak a körülmények kedvező együttállása esetén képesek kibontakoztatni a bennük szunnyadó lehetőségeket. [...] a dologönazonossága, az a fajta belső tartás, önmagában nyugvás, az a telítettség és az a pozitívitás, amelyet neki tulajdonítottunk, már nem szigorúan vett tapasztalat, csupán annak egyfajta értelmezése. [...] egy a dologtól teljesen idegen, hamis dilemmát erőltetünk rá a tapasztalatra. [...] Azzal, hogy a nevek kerülőúttján közelítünk a dolgokhoz, azt kockáztatjuk, hogy becímkézzük és nem ismerjük fel őket önmagukban, végül mégis csak elismerjük – még ha nem is úgy, mint a dolgok belső princípiumát, de legalábbis mint számunkra adódó lehetőségfeltételüket – az objektivitást, az önazonosságot, a pozitívitást, a telítettséget.

Merleau-Ponty 2006. 185

Hogyan tudnánk kiolvasztani a dolgokat befagyott „telítettségükből és pozitívításukból”? Hogyan lehet kibillenteni a tapasztalást önhitt magabiztosságából? Hogyan juthatnánk el a dolgokhoz mint „lány erőkhöz”? A pszichológia és a filozófia három féle megfigyelési helyzetet alkalmaz ezzel kapcsolatban: a *Gestalt*-pszichológia kísérleti látás-vizsgálatait, a tudomány számára Freud által felfedezett álmokat (mint a hétköznapitól radikálisan különböző módosult tudatállapotokat), végül pedig a pszichedelikumok által vegyi úton létrehozott alterált tudatállapotokat.

1. Kétesélyű ábrák és pszichedelikus víziók – ablakok a tapasztalás elevezen nyitottságára

Husserl szerint a tárgy mindig valamiként adódik a megismerő tudat számára, a tapasztaló konstitutív módon és valamilyen vonatkozásban lép kapcsolatba a tapasztalat tárgyával.² A fenomenológia voltaképpen kiterjeszti az alkotás aktusát az észlelésre: minden tapasztalati esemény egy-egy műalkotás, amely az evolúció által lecsiszolt eleganciával, magától értetődő könnyedséggel jön létre a tapasztaló és a tapasztalat tárgyának egymásra hatásából. A fenomenológus számára a tapasztalás ugyanúgy nem adott előzetesen, fizikailag determináltan, ahogyan Michelangelónak sem csupán lefejténie kellett a még nem létező Dávidot magába foglaló márványtömb „felesleges részeit” a majdani szoborról. A Dávidot nem megtalálni kellett a szobrot magába foglaló kőtömbben, hanem kitalálni, megteremtteni a képzelet és a kő egymásra hatásából.

Az 1910-es évek elején Husserl új filozófiája erőteljesen inspirálja a *Gestalt*-pszichológusokat. Olyan kísérleti helyzeteket sikerül kialakítaniuk, amelyek nyilvánvalóvá teszik, „kiugratják” a vizsgált jelenségek, a *Gestaltok* létezését, ezzel mintegy empirikusan is alátámasztva a husserli fenomenológiát. Az alaklélektan felfedezései azután visszahatottak a filozófiára. Husserl sokra értékelt az általa bírált wundti elementarizmuson és naturalizmuson túllépő Oswald Külpe és Karl Bühler tevékenységét (Husserl 1998/I. 285). Úgy látta, a pszichológusok közül csupán ők ketten értették meg a *Logische Untersuchungen* pszichológ-

² A későbbi fenomenológusok, így Heidegger és Merleau-Ponty szerint Husserl tapasztalat-fogalma nem szabadult ki teljesen a karteziánus metafizika hagyományából. „[A] Lét többé már nem előttem van, hanem körülölel, bizonyos értelemben keresztülfolyik rajtam, és a Létet már nem kívülről látom, hanem a Lét kellős közepéből” (Merleau-Ponty 2006. 132). Merleau-Ponty leírásában a tudatot éppen úgy átjárja a lét, mint a tárgyat, amelyet a tudat tapasztal. Merleau-Pontynál „[a] valóság nem a gondolkodás tárgya, mint Husserlnél, illetve nemcsak az, hanem az az átfogó valami, ami a gondolkodás erezetét, tagolódását is előrajzolja” (Ullmann 2010. 383). Az alapvető ontológiai kategória a hús (*chair*), a maga erezetével, a tapasztalás pedig nem szintetikus természetű, hanem differenciáló tagolódás. „Ahogyan az erezet belülről, a levél húsából tartja a levelet, a gondolatok ugyanúgy jelentik a tapasztalat textúráját, eleinte néma, később kimondott stílusát” (Merleau-Ponty 2006. 137).

giai következményeit. A harmincas és a negyvenes években pedig Wittgenstein (Wittgenstein 1998. II. rész XI. szakasz) és Merleau-Ponty egymástól függetlenül döbbennek rá: a *Gestalt*-pszichológusok kétesélyű észlelésábrái nem egzotikus furcsaságok, hanem az észlelés *par excellence* esetei, amelyekben tudat és tárgy egymásra hatása a legvilágosabb, legpregnansabb formában jelenik meg (Ullmann 2010. 341–418). Az alaklélektan rejtélyes ábráinak – Wittgenstein kifejezésével – „gránitkeménységű” problémája (idézi Ullmann 2010. 342) rávilágított, hogy Husserl elgondolásainak megfelelően a tárgy által egyértelműen determinált tapasztalat pusztán látszat, ami mögött a tárgy és a tudat egymásra hatása rejtőzködik.

A kétesélyűen észlelhető rajzok a vizuális mezőben úgy vannak kiegyensúlyozva, hogy két, „egyformán erős”, vagyis egyforma valószínűséggel kirajzolódó *Gestalt* jelenjen meg a látómezőben a kísérleti személy szeme előtt. A megfigyelések szerint az észlelő alany ilyenkor 10–20 másodperces időközönként akaratlanul vált át egyik *Gestalt*ból a másikba és vissza: hol a nyúl jelenik meg számára, hol pedig a kacs, miközben sem a rajz, sem pedig a szemléltető pozíciója nem változik egy jottányit sem.

Míg a kétesélyű ábrák esetében bináris módon váltakozik egymással a két *Gestalt* észlelése, a pszichedelikus tudatállapotban mélyrehatóbb változások mennek végbe. Az éber normál tudatállapotban egymásba fonódó mentális funkciók – az észlelés, az emlékezés és a képzelet – megszokott hétköznapi tárgyai alakulnak át burjánzó gazdagsággal, folynak át egymásba, és jelennek meg újabb és újabb jelentés-összefüggésekben. A szerotoninban fürdő neuronokhálózatok aktivitása néhány órás időtartamra nagyságrendekkel megnő, ahogyan erről Robin Carhart-Harris MRI-felvételei tanúskodnak, idegsejtek milliói vagy százmilliói lépnek egymással váratlan kapcsolatokra és sülnek ki különböző és szokatlan ritmusokban, új és új neuronális mintázatokat rajzolva ki. Első személyű nézőpontból mindez az emlékek és fantáziák feltartóztathatatlan áradásában, új értelemhorizontok, metaforák, analógiák, szimbólumok váratlan és spontán kirajzolódásában nyilvánul meg. Lester Grinspoon és James Bakalar leírásában

[m]élyebb szinteket elérve a [pszichedelikus – Sz. Cs.] droghasználók a gyermekkorba juthatnak vissza, vagy lehunytt szemmel álomszerű képek sorozatába vetíthetik magukat, és a lelki szemük előtt lejátszódó szimbolikus drámák főszereplőivé válhatnak. Ennek a különös álomvilágnak – vagy akár a külvilágnak – a történései, személyei és képzetei jelentőségtelivé, metaforákká, szimbólumokká, mítoszokká és allegóriákká alakulhatnak át. Az én elvesztését például tényleges halálként, majd újjászületésként élheti meg a személy, túlradó szorongással vagy örömmel kísérve. Grinspoon–Bakalar 1983. 13–14

2. Álmodás és pszichedelikumok

Freud a tudattalanhoz vezető királyi útnak tekintette az álmokat. Freud és Freud nyomán Jung, Bergson, Ludwig Binswanger, a korai Foucault és a mai *Dasein*-analitikusok az álmokat próbálják arra használni, hogy a tudati fenomének díszletei mögé kerüljenek. Való igaz, az álmodó mentesül az éber lét monoton és unalmas penzumai, a hétköznapi rutinok és rögzített tapasztalási kategóriák működtetésének terhe alól; ezek a merev kognitív szerkezetek a hatékony és gépies funkcionálás igényeit elégítik ki. Az álomnak mint kutatási eszköznek megvannak azonban a maga korlátai. Naturalista szempontból az okoz nehézséget, hogy a kísérleti személyek laboratóriumi körülmények között nehezen alszanak el, és még nehezebben álmodnak. A fenomenológiai vizsgálódás számára pedig akadályt jelent, hogy az álmodó emlékezete megbízhatatlan, az álmokat nehéz pontosan felidézni. Ha vannak is kiváló álmodók, az emberek többsége nem az.

A pszichedelikumok mindazt „tudják”, amit az álmok, azonban az álmoknál jobban tudják. A pszichedelikumok által kiváltott vagy beindított mentális folyamatok jellemzően víziók (azaz látomások), fantáziaképek, amelyek az álomnál elevebbek – ebből a szempontból az észleléshez közelítenek –, és jóval szervezettebbek; mindezek következtében pontosabban felidézhetőek. Ráadásul kontrollált módon, kvázi-laboratóriumi körülmények között, előre megjósolható időtartamra lehet beindítani velük álom- és fantáziaszerű mentális folyamatokat.

III. A PSZICHEDELIKUS ÉLMÉNY NÉHÁNY JELLEGZETES MOZZANATA

1. A fantázia megnövekedett jelentősége a fenomenológiában

A következőkben a pszichedelikus élmény által kiváltott módosult tudatállapot néhány jellegzetes vonását mutatom be, nem vállalkozom azonban fenomenológiai pontosságú módszeres leírásra. Pszichológusként beérem azzal, hogy felhívjam a filozófusok és a pszichológusok figyelmét a képzelőerőnek erre az érdekes megnyilvánulási módjára. A pszichedelikus élmény fenomenológiai leírásánál Horváth Lajos és Szabó Attila (2012) tanulmányára támaszkodom, a képzeletről szóló leírásoknál, valamint a kései Merleau-Ponty „vad világ” konstrukciójának bemutatásánál pedig jelentős részben Ullmann Tamás (2010) könyvére és Horváth Lajos (é. n.) tanulmányára.

A pszichológiai elemzésekben a képzelet (fantázia) és az álom tudati fenoménjeihez viszonyítják leggyakrabban a pszichedelikus élményt. A fantázia pedig a kortárs fenomenológia egyik fontos témájává kezd válni. Ha „nem a képalkotás és az intencionalitás felől közelítjük meg a fantázia tevékenységét”, állapítja meg Ullmann, „akkor nem valamiféle hiányt és lefokozott állapotot, az észlelés árnyékát fogjuk a fantáziában megtalálni, hanem az intencionalitást

megelőző, sajátos szabályoknak és szerkezeti összefüggéseknek engedelmeskedő tudati szférát” (Ullmann 2012. 145). Ullmann szerint a képzelet „legalább olyan alapvető jelentőségű működési módja a tudatnak, mint az intencionalitás vagy az időtudat. [...] Éber életünk igen nagy része valójában fantáziaélet, mely tudatos életünk mellett zajlik, és legalább olyan jelentőségteljes, mint a nyilvános és tudatos élet, és nem csak személyiségpszichológiai, hanem filozófiai szempontból is” (Ullmann 2012. 126–127).

2. A pszichedelikus víziók eltérései a pszichotikus hallucinációktól

Ha a pszichotikus hallucinációhoz mérjük hozzá az enteogének kiváltotta víziót, akkor legalább hat lényeges eltérést találunk: (a) megfelelő környezeti és egyéni feltételek mellett a pszichedelikus élmény többnyire kellemes, és nem szorongással telített; (b) a modalitás általában képi és nem auditorikus; (c) a szer hatása alatt álló személy különbséget tud tenni saját képzelete és a valóság között; (d) az élmény jól felidézhető; (e) bizonyos fokig kontrollálható, kvázi terelhető; (f) időtartama nagyjából megjósolható (a legismertebb pszichedelikumok esetében 3–6 óra, az LSD esetében ennek duplája).

Horváth és Szabó ajahuaszka-élményről adott fenomenológiai elemzése – *Az integratív tudatállapotok fenomenológiája* – úttörő jelentőségű mind a magyar, mind pedig a külföldi pszichedelikus kutatásokban.³ A szerzőpáros szerint

a víziót talán az különbözteti meg a hallucinációtól leginkább – az észleléshez hasonló intenzitás mellett –, hogy bizonyos extra jelentéssel, az önaffekció megváltozásával és esztétikai élmények feltárulkozásával nyűgözi le az alanyokat. A vízióban egy új világ tárul fel, pontosabban a látható világ mögött egy láthatatlan tapasztalati tartomány nyílik meg, mely olyan elevenséggel hat, hogy ontológiai elkötelezettséget von maga után.

Horváth–Szabó 2012. 146

Vagyis „[...] a víziók fantazmagórikus világa is éppoly eleven lehet, mint az észlelet horizontja” (Horváth–Szabó 2012. 144). A hallucináció és a pszichedelikus vízió különbségeiről írva a filozófus-orvoskutató szerzőpáros rámutat: a pszichedelikus élményekről szóló

³ A filozófus Horváth és az orvoskutató Szabó együtt vagy külön számos egyéb „egzotikus” pszichológiai jelenségnél használja Husserl és Merleau-Ponty módszerét. Horváth a fenomenológia módszerét alkalmazza Jung pszichológiájára (Horváth 2012a) és a halálközeli élményekre (Horváth–Kőműves–Szabó 2013), máshol pedig az imagináció, az intuíció és a zseni művészetfilozófiai (Horváth–Horváth 2012), a fantazmikus önaffekció (2012b), valamint az aktív imagináció (Horváth 2012a) elemzésére vállalkozik.

fenomenális beszámolók, valamint számos anatómiai és idegtudományos vizsgálat [...] amellet teszi le a voksot, hogy a pszichoaktív szerek tágabba nyitják az „érzékelés kapuit”; olyan neuro-szinkronizációs és farmakológiai mechanizmusokat indítanak be, amelyek nem torzítják az információfeldolgozást, hanem képessé tesznek a tudatküszöb alatti információk befogadására is.

Horváth–Szabó 2012. 135

3. A felfokozódott asszociatív képesség mint a misztikus víziók kognitív alapja

A pszichedelikus élményben felbukkanó képzettartalmak, az érzelmek és hangulatok meglepően gyakran állnak össze *kvázi-misztikus* élményekké. A transzcendens vagy misztikus élmény – akár vallásos elragadtatás, akár meditáció, akár enteogének révén, akár más módon elért mentális állapot – jellemző módon tartalmaz valamifajta mély és ünnepélyes egységélményt, a világ „belső lényegével” való szoros kapcsolat érzését, *unio mysticát*, amelyről a világ különböző vallási tradícióihoz tartozó misztikusok beszámolnak. Nevezetes 1953-as meszkalin-utazása során Aldous Huxley, aki korábban erős fenntartásokkal viszonyult a hallucinogénekhez, valóságos megtérésen esett át: a pszichedelikumok legékesszólóbb propagálójává vált, ettől kezdődően számos írásában „az érzékelés kapuinak feltárulásáról” beszélt, egy olyan állapotról, amelyben „a dolgokat a maguk lényegi valóságában” pillantjuk meg. A meszkalinélmény időtartama alatt Huxley számára a hétköznapi tárgyak színessé, fantasztikussá, élettel telivé és végtelenül jelentőségteljessé alakultak át. Az egész világ *epifániává*, az isteni jelenlét színhelyévé változott, egyúttal tökéletessé is. Huxley-nek *Az érzékelés kapuiban*, a *Menny és pokolban*, a *Mokshában*, valamint a *Sziget* című utópisztikus regényében adott jellemzései és elemzései ihletetten és pontosan ragadják meg ezt a kvázi-misztikus mentális állapotot, amelyben a tárgyak ragyogása „olyan erős, olyan jellegzetes és magabiztos”, nyugodt és mégis élettel teli.

A pszichedelikus élmények leírásánál rendszeresen találkozunk a „fenséges” és a „misztikus” jelzőkkel. Horváth és Szabó szerint a pszichedelikus víziókban „egy olyan félelemmel teli áhítatot (*awfullness*) kelthetnek az alanyokban, amely némi rokonságot mutat a fenséges kanti értelmezésével, ahol egy grandiózus természeti látvány egyszerre elrettenti és örömmel tölti el az elmét” (Horváth–Szabó 2012. 139). Ullmann nyomán a kanti fenséges tapasztalatában egy „spontán fenomenológiai redukció” hatását” vélik tetten érni (Ullmann 2010. 118–126). „E spontán redukciónak”, mondja Horváth és Szabó, „az a lényege, hogy kikökönt a nyelv, a kultúra és a személyes háttér által szedimentálódott metaforák és alakészlelések szituált mezejéről; a fenséges az ismeretlenbe taszít, és fogódzó nélkül kapaszkodhatunk egy mélybe vezető sziklaperemen” (Horváth–Szabó 2012. 139–140).

A kognitív pszichológia szempontjából figyelemre méltó, hogy az elme vonatkoztatási képessége a pszichedelikus módosult tudatállapotban rendkívüli mértékben felfokozódik. A laboratóriumi kísérletekből tudjuk: a pszichedelikus látomások neurológiai alapja, hogy az agy két fontos ingerületátvivő anyagának, a dopaminnak és a szerotoninnak a szintje néhány órára – az LSD esetében 8–12 órára – jelentősen megemelkedik. Fenomenológiai nyelven leírva a változásokat, egy olyan képi világ kezd el burjánzani, amely „nemcsak a képzelet szüleménye, hanem az emlékek és a figuratív elemek keveredéséből is értelemadás származik; valamiféle, a természetes beállítódást szinte sokkoló multimodális értelemtulajdonításról, mondhatni *értelemtelítődésről* van itt szó” (Horváth–Szabó 2012. 145–146).

Úgy vélem, az értelemtelítődés, a mitopoetikus képzelőerő hirtelen megugrása teszi lehetővé az alany számára, hogy a létezőket költői módon integrálva, valamilyen egységes vízióban összefoglalva próbálja megragadni. A misztikus-spirituális fantáziák oka pedig feltehetően az elme felfokozódott vonatkoztatási képességében rejlik. Ha mindent tudunk kapcsolni mindenhez, a folyamat természetesen tart valamilyen a létezőket ünnepélyes egységbe foglaló vízió létrehozásának irányába. Grinspoon és Bakalar leírása szerint:

Bizonyos esetekben az élmény egészen a misztikus eksztázisig fokozódhat, amelyben minden ellentét elsimul egy örökkévalóságig tartó pillanatban, minden kérdés választ kap, minden vágy szükségtelessé vagy már kielégítetté válik, és minden létező egy olyan élménnyé válik, amely egyesíti a végtelen, időtlen és kimondhatatlan legmélyebb valóságot.

Grinspoon–Bakalar 1983. 13–14

Horváth és Szabó megállapítja, hogy „bizonyos víziókban az énhatárok feloldódását, az önaffekció horizontális kiterjedését és a külvilág objektumainak »átlelkésítését« érhetjük tetten” (Horváth–Szabó 2012. 147). A pszichedelikus víziók esetében az egzisztenciális lehetőségek olyan játéktere nyílik meg, teszük hozzá, „amely kimozdítja habitualizált létmódjából az ént, és a világot sokkal gazdagabbnak, értelemben és lehetőségekben bővelkedőnek láttatja” (Horváth–Szabó 2012. 147).

4. Az érzékelés ajtóit feltárulnak, avagy a pszichedelikus élmény mint Merleau-Ponty „vad világa”

A pszichedelikus élményben burjánzó értelmek, az egymással interferáló jelentéskontextusok a kései Merleau-Ponty tapasztalás-konceptiójára emlékeztetnek, a Lét önmagára göngyölődésére, a „vad világ” transzobjektív és transzszubjektív létszférájára. Huxley említett nagy hatású esszéjének az eredeti címe: *The*

Doors of Perception, vagyis *Az érzékelés ajtóí*. Huxley William Blake egyik esszéjéből veszi át a metaforát. A nagy angol látnok ezeket írja *A menny és pokol házasságában*:

[...] először ki kell irtani azt a nézetet, hogy az ember teste független a lelkétől; ezt a Pokol módszereivel fogom elvégezni, mert marószerekkel nyomtatok, amelyek a Pokolban egészséges és gyógyító hatásúak: leolvasztják a látszólagos felszínt, s feltárják az alatta rejlő végtelent.

Ha az érzékelés ajtóí megtisztulnának, minden úgy tűnne fel az ember előtt, amilyen valójában: végtelennek.

Mert az ember bebörtönözte önmagát, amíg végül mindent barlangja szűk hasadékain keresztül lát.

Mintha csak Merleau-Pontyt hallanánk: „először ki kell irtani azt a nézetet, hogy az ember teste független lelkétől”, vagyis ki kell lépniünk a megtévesztő, vérszegény karteziánus világból, amelyben a tapasztalás a tárgy felett szellem módjára lebegő *kozmotheórosz* szemlélődő tevékenysége. Ezt követően a pszichedelikumok – és a fenomenológiai reflexió – „marószerei” megszabadítanak „a Pokoltól”, azaz a hétköznapi tudat rutinszerű kategorizációjától, vak és gépies matatásától a dolgok felületén; ekkor „az érzékelés ajtóí megtisztulnak”. A felszín, a látszat eltávolításával napvilágra kerül a hétköznapi tapasztalat vékony kérge alatt rejlő túlesorduló és kimeríthetetlen gazdagsága a világnak, s „minden úgy tűnik fel az ember előtt, amilyen valójában: végtelen”. A preobjektív létszférában a működő intencionalitás akadálytalanul és erőlködés nélkül futhat végig a tapasztalás tárgyi oldalának erezetén az értelemhálók végtelen finomságú és gazdagságú szövetrétegeit feltárva, újabb és újabb egymásravezetések hálóját szöve a differenciálódás figurális, nyelvi, affektív és kulturális dimenzióiban.

A fenomenológia feladata abban áll, mondja Ullmann, hogy ennek a „még befejezetlen és nyitott észleleti világnak, valamint a teremtő tapasztalati mozgásnak a struktúrávonalait és eredendő alakzatait kitapogassa” (Ullmann 2007. 1043). A vegyi úton kiváltott radikális tudatállapot-módosulás mintha egyenest a Merleau-Ponty által körvonalazott sajátos, a szubjektumon és az objektumon túli ontológiai, egyben tudati szférába, a „vad lét” világába, a tapasztalás ősrobbanásába katapultálná az alanyt, az értelem-összefüggések állandóan újjászerveződő hömpölygő áradásába.⁴ Feltárul a tapasztalásnak és a gondolkodásnak az a gazdag televénye, ahol még nincsenek kész *Gestaltok*, csupán *Gestalt*-csírák vannak, amelyek bármilyen irányba elfolyhatnak, bármilyen jelentéssé fejlődhetnek. Derengő értelmezési horizontok jelennek meg, amelyekben különböző alakot öltenek a jelentéskezdemények.

⁴ „Talán kijelenthetjük, hogy bizonyos víziókban az énhatárok feloldódását, az önaffekció horizontális kiterjedését és a külvilág objektumainak »átlelkésítését« érhetjük tetten” (Horváth–Szabó 2012. 147).

Ez a fajta sematizáció, mondja Ullmann (2010), nem szintetizál, nem különálló diszkrét alakokat kapcsol egybe, hanem differenciál, a jelentések mindig a fenomenális mező egészének a kontextusában azok, amik. A preobjektív lét sűrű közegében a működő intencionalitásnak, mint már utaltunk rá, éppen a szintetizálását, azaz a kész fogalmi sémák Prokrusztesz-ágyait kell elkerülnie ahhoz, hogy friss értelemmezőkre bukkanhasson a tapasztalásban. A prepredikatív értelem, a „működő intencionalitás” végigfut a preobjektív valóság dús erezetén, a keletkező értelem szakadatlanul alakít és alakul, hálózatokba, mintázatokba, sorozatokba rendez és rendeződik. Nem diszkrét alakzatokat fűz egybe, hanem különbségek mentén artikulál és artikulálódik, tagol és tagolódik, differenciál és differenciálódik. Hálózatokba illeszkedik, analógiákat alkot, ritmusokat és szimmetriákat, mindenekelőtt pedig *Gestalt*okat hoz létre (Ullmann 2010. 379 skk.). Ullmann a kései Merleau-Ponty nyomán rávilágít: a „működő intencionalitás” nem kész fogalmi sémákban szerveződik, hanem végtelen szubtilitással egymásra rétegződő értelemhálózatok aktiválását, egymásra rezonáltatását, modulálását jelenti, váratlan analógiák és metaforák létrehozását. Azt mondhatnánk, hogy a prepredikatív értelem úgy hozza játékba ezeket az értelemhálózatokat, ahogyan a hárfajátékos ujjá teremt új világokat a húrok segítségével létrehozott harmóniákból, vagy ahogyan a festő bábáskodik az ábrázolt tárgyban szunnyadó értelmeknek a tárgyi létezésbe történő emanációi felett.

IV. A MESZKALIN ÉS AZ *UNDOR*

A pszichedelikumok persze lidércnyomásos víziókat is kiválthatnak, igaz, többnyire csak akkor, ha valaki óvatlanul, nem a megfelelő – tehát minden szempontból (fizikailag, érzelmileg, szociálisan) biztonságos – helyen, és nem a megfelelő lelkiállapotban találkozik a szerrel.⁵ A *bad tripek* negatív érzelmektől átítatott pszichedelikus utazások, amelyeket félelem, szorongás, rettegés, paranoia, esetleg enyhébb rossz érzések, például szomorúság, lehangoltság, kiábrándultság, csalódottság és elkeseredettség jellemez.

1. *Sartre meszkalinélménye*

A pszichedelikus élmények irodalmát áttekintve az a benyomásunk támad, hogy a *bad tripek* elhanyagolt területet alkotnak, jöllehet, a tudatmódosító szerek révén elérhető spirituális élménytartományt már William James is *dichotóm*

⁵ „[...] megvilágosodás helyett egyesek a mély elidegenedés és paranoia iszonyatába, az én és a másik meghaladása helyett az én és a másik elkülönülésének és elidegenedésének legextrémebb formáiba ütköztek” (Versluis 2014. 110).

jellegűnek ábrázolja. Irodalom- és filozófiatörténeti szempontból az egyik legfontosabb *bad trip*-et és annak rendkívül kellemetlen utóhatásait Jean-Paul Sartre szenvedte el meszkalin hatására (Gerassi 2009). Sartre 1935 februárjában Le Havre-ban, a Sainte-Anne Kórházban saját kérésére kap orvosi felügyelettel meszkalint injekció formájában.⁶ Már maga az utazás is rémületes víziókat hozott, az utóhatások pedig hónapokon keresztül gyötörték, amihez erős szorongás és depresszió is társult.⁷ Sartre a meszkalinos epizóddal egy időben kezdi el írni *Az undort*, a 20. századi egzisztencialista filozófia legfontosabb regényét, amely 1938-ban jelenik majd meg. Antoine Roquentin, *Az undor* főhőse életkora, mentális habitusa, társadalmi és élethelyzete, de különösen víziói és érzelmi állapotai mind-mind az akkori Sartre-ra emlékeztetnek.⁸ Sartre-életrajzában Hazel Barnes megállapítja: „*Az undorban* számos emlékmadványt találunk a meszkalinélményről” (Barnes 1978. 231). Barnes megállapításával összhangban áll, ahogyan Susan Sontag Sartre munkásságának pszichológiai motiváltságát emeli ki. Ez az életmű

nem kontemplatív, hanem erős pszichológiai nyomás hajtja előre. [...] *Az undor* lényegében egész munkásságának a kulcsa. Itt fogalmazza meg az alapproblémát: hogyan asszimilálható a világ a maga visszataszító, nyálkás, üres és tolakodóan anyagias mivoltában – ez az a kérdés, amely Sartre minden írását mozgatja. *A lét és a semmi* nem más, mint kísérlet a nyelv kifejesztésére, amely képes ezzel a feladattal megbirkózni, egy olyan tudat gesztusait rögzíteni, amelyet a dolgok és erkölcsi értékek feleslegességének érzése feletti undor gyötör, ami egyszerre jelentett pszichológiai krízist és metafizikai problémát Sartre számára.

Sontag 1981. 97–98

⁶ 1971-ben a Gerassi-interjúban Sartre másként – rosszul – emlékezik, és azt mondja, hogy 1929-ben, az École Normal Supérieure-ön végzett tanulmányai idején találkozik a meszkalinnal. Sartre ekkoriban egy képzeletről szóló könyvön dolgozik, amely 1940-ben fog majd megjelenni (vö. Beauvoir 1976. 168–178). Mivel a *L'Imaginaire* részben a perceptuális anomáliákat tárgyalja, Sartre a meszkalinnal akart saját magán olyan hallucinációkat kiváltani, amelyeket azután tanulmányozhat.

⁷ „Rákokat láttam [...], állandóan ott voltak velem, követtek az utcán és utánam jöttek az előadóterembe az egyetemen. [...] Kezdtém azt hinni, hogy meg fogok őrülni” (Gerassi 2009).

⁸ Roquentint „használtam arra, hogy önelégültség nélkül mutassam meg életem textúráját”, olvashatjuk *A szavak* című regényben 1964-ben (Sartre 1964a. 251). Másfél évtizeddel később viszont, 1978-ban Sartre elvlasztja Roquentint saját magától: „Amit a regényben leírtam, az nem olyasmi, amit ténylegesen átéltem” (Sartre 1978. 41). Később hozzátesszi: „*Az undort* nem a betegségem időszakában írtam” (Sartre 1978. 38). Beauvoir a maga részéről úgy látja, hogy Sartre filozófiájának „az első kulcsfogalmai a meszkalin-ülés táján kristályosodtak ki” – igaz, nem lát kapcsolatot a két dolog között (Beauvoir 1976. 168).

2. Fenomenológiai redukció Az undorban és Merleau-Pontynál

Roquentin a parkban, egy gesztenyefa alatti padon ülve váratlanul megvilágosodik: „hirtelen, egy csapásra szétszakad a fátyol: megértettem, *láttam*” (Sartre 1968. 217). Amit megért rémületes extázisban: a fa nem az, amit az emberek fának neveznek. Az a valami a lét tiszta állapotában létezik, kívül a nevéen, tulajdonságain vagy funkcióin, amelyek alapján az emberek besorolják. A fa mint olyan lényege szerint felesleges; a fa mindössze azért létezik, hogy legyen. Ezt az érzést és gondolatsort a fa gyökerei indítják el benne, amelyek félig kilátszanak a földből a pad alatt. A gyökerek „óriási, puha, zúrzavaros masszájában, [ebben a] félelmetesen, szemérmetlenül meztelen masszában” (Sartre 1968. 219) Roquentin szembetalálja magát a tiszta létezéssel.

Egy spontán fenomenológiai redukció megy végbe Sartre-Roquentinben, ami hasonló végeredményre vezet, mint barátjánál, Merleau-Pontynál egy év-tizeddel később. Mindketten rádöbbenek: „a dolog önazonossága, az a fajta belső tartás, önmagában nyugvás, az a telítettség és az a pozitivitás, amelyet neki tulajdonítottunk”, voltaképpen „esetleges”, és amikor „a nevek kerülőútján” közelítünk a dolgokhoz, azt kockáztatjuk, hogy becímkezzük és nem ismerjük fel őket önmagukban (Merleau-Ponty 2006. 185). Sartre-Roquentin felismerése azonban megreked félúton, részben talán éppen a meszkalin lórúgásával beindított patológikus élménysorok érzelmi terhei miatt.⁹ A tapasztalásban feltároló végtelen szabadság így a semmi rémisztító szakadékát jelenti számára. Míg Merleau-Ponty módszeres reflexióval kiszabadítja magát a karteziánus episztemológia csapdájából, eljut a „vad lét” burjánzó elevenségéhez, és elbűvöli a lét feltároló végtelensége, Sartre-Roquentint a dolgok elé táruló lágysága, fluiditása csak réműlettel és viszolygással tölti el.

V. BEFEJEZÉS

Jelen tanulmány, noha felhasználta a fenomenológia bizonyos eszközeit, nem törekedett a pszichedelikus víziók filozófiai értelemben vett fenomenológiai elemzésére. Azt kívánta csupán megmutatni, hogy a fantázia variabilitása a pszichedelikus élményben ideiglenesen nagymértékben megnő, a felfokozott fantáziaműködés pedig kedvező lehetőséget kínál a tudati működések tanulmányozására. Láthatóvá válik a tapasztalás eleven lüktetése, amit a hétköznapi tudatállapotok monoton sémái elfednek.

A fantázia esetében olyan létszféráról van szó, „amely átmeneti jelleget tölt be az érzéki benyomások nyers alaktalansága és a fogalmi felfogás intencionalitása

⁹ Riedlinger (1982) egy érdekes esettörténeti tanulmányban próbálja feltárni Sartre patológiájának élettrajzi vonatkozásait, valamint szimbolikájának lehetséges élettrajzi forrásait.

között”, állapítja meg Ullmann (2012. 146). A képzelet fajunk egyik legérdekesebb adottsága, amelynek valódi jelentőségét még csak most kezdi felismerni a fenomenológia. Leary és Stanislav Grof, az LSD-terápiák *doyenje* az LSD jelentőségét a lelki folyamatok tanulmányozása szempontjából a távcső és a mikroszkóp felfedezéséhez hasonlítják. Noha e hasonlatok a *sixties* szokásos túlzásai közé tartoznak, a pszichedelikus élmények valóban félretolják – Blake szavaival – a „felszint, s feltárják az alatta rejlő végtelent”, vagyis kivételesen alkalmas terepet kínálnak a fantázia tanulmányozására, átjárót a láthatóságot megalapozó láthatatlan sematizáció birodalmába, a Merleau-Ponty által leírt „vad világ”, a *kiazmus*, a *hús* létszférájába, ahol a dolgok még „lágy erők”, amelyek a működő intencionalitásra várnak, hogy az „kibontakoztassa a bennük szunnyadó lehetőségeket”, kivesse őket a tényleges létezés tárgyi világába. A pszichedelikus élmény maga Merleau-Ponty *kiazmusa*, a Lét önmagára göngyölődése, a preobjektív lét önmagát alakító meg nem szelídített elevenségét letapogató és arra ráfonódó prepredikatív értelem folyamatosan hullámozó „hérakleitoszi áradása”.

IRODALOM

- Barnes, Hazel E. 1978. *An Existentialist Ethics*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Beauvoir, Simone de 1962. *The Prime of Life*. New York, Harper & Row.
- Blake, William é. n. A menny és pokol házassága. In *A tapasztalás dalai (Válogatott versek)* mek.oszk.hu/00300/00331/00331.htm (legutóbbi hozzáférés: 2015. szeptember 15.).
- Bokor Petra – Frecska Ede – Csányi Barbara – Brys Zoltán 2012. Az ayahuasca terápiás lehetőségei és veszélyei. *Legis Artis Medicinae*. 22/8–9. 499–504.
- Carhart-Harris, L. R. – Nutt, J. D. 2010. User Perceptions of the Benefits and Harms of Hallucinogenic Drug Use. A Web-Based Questionnaire Study. *Journal of Substance Use*. 15/4. 283–300.
- Gerassi, John 2009. *Talking with Sartre. Conversations and Debates*. Yale University Press.
- Grinspoon, Lester – James B. Bakalar (szerk.) 1983. *Psychedelic Reflections*. New York, Human Sciences Press.
- Grogan, Jessica 2013. *Encountering America. Humanistic Psychology, Sixties Culture and the Shaping of the Modern Self*. New York, Harper Perennial (Kindle Edition).
- Horgan, John 2001. *Rational Mysticism. Spirituality Meets Science in the Search for Enlightenment*. Boston – New York, Houghton Mifflin Company – Mariner Books (Kindle Edition).
- Horváth Henrietta – Horváth Lajos 2012. Az imagináció határmezsgyéin. *Imago Budapest* 2[23]/1. 63–76.
- Horváth Lajos 2012a. Affektív és figurális sematizmus Jung pszichológiájában. *Imágó Budapest* 2[23]/3. 83–96.
- Horváth Lajos 2012b. Fantazmikus önaffekció és aktív imagináció. *Nagyverdei Almanach* 3/2. 93–118.
- Horváth Lajos é. n. Testet öltött vad lét, avagy a pszichedelikus állapotok fenomenológiai modellje. (Kézirat.)
- Horváth Lajos – Szabó Attila 2012. Integratív tudatállapotok fenomenológiája – az észlelés és a fantázia határmezsgyéjén. *Magyar Filozófiai Szemle*. 56/3. 125–150.

- Horváth Lajos – Kőműves Sándor – Szabó Attila 2013. Halálközeli élmények fenomenológiája. In Kőműves Sándor – Rózsa Erzsébet (szerk.) *A személy bioetikai kontextusa*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 259–309.
- Husserl, Edmund 1998. *Az európai tudományok válsága I–II*. Ford. Mezei Balázs – Berényi Gábor. Budapest, Atlantisz.
- Huxley, Aldous 2009. *Moksha. A tudat határai*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- James, William 2009/1902. *The Varieties of Religious Experience. A Study In Human Nature*. Seven Treasures Publications.
- Jünger, Ernst 1970. *Annäherungen. Drogen und Rausch*. Stuttgart, Ernst Klett.
- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris.
- Kripal, Jeffrey J. 2008. *Esalen. America and the Religion of No Religion*. Chicago, University of Chicago Press.
- Leary, Timothy 1968. *The High Priest*. New York, College Notes and Texts.
- Leary, Timothy 1988. *Neuropolitique*. Scottsdale/AZ, New Falcon.
- Leary, Timothy 1998. The Berkeley Lectures. In uő: *The Delicious Lectures of Moving One's Hand*. New York, Thunder's Mouth Press.
- Merleau-Ponty, Maurice 2006. *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik – Szabó Zsigmond. Budapest, L'Harmattan – SZTE Filozófiai Tanszék.
- Mithoefer, Michael C. – Mark T. Wagner – Ann T. Mithoefer – Lisa Jerome – Rick Doblin 2010. The Safety and Efficacy of 3,4-Methylenedioxy-Metamphetamine-Assisted Psychotherapy in Subjects with Chronic Treatment-Resistant Posttraumatic Stress Disorder. The First Randomised Controlled Pilot Study. *Journal of Psychopharmacology*. 23/7. 30–42.
- Móro Levente 2011. Enteogén egyházak: szakramentális vallások vagy drogos szekták? In Kendeffy Gábor – Kopeczky Rita (szerk.) *Vallásfogalmak sokfélesége*. Budapest, L'Harmattan. 198–204.
- Oehen, Peter – Rafael Traber – Verena Widmer – Ulrich Schnyder 2013. A Randomized, Controlled Pilot Study of MDMA (±3,4-Methylenedioxymethamphetamine)-Assisted Psychotherapy for Treatment of Resistant, Chronic Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD). *Journal of Psychopharmacology*. 27/1. 40–52.
- Riedlinger, Thomas J. 1982. Sartre's Rite of Passage. *The Journal of Transpersonal Psychology*. 14/2. 105–123.
- Ruck, C. A. P. et al. 1979. Entheogens. *Journal of Psychedelic Drugs*. 11/1–2. 145–146.
- Sartre, Jean-Paul 1940. *L'Imaginaire*. Paris, Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul 1964a. *The Words*. New York, George Braziller.
- Sartre, Jean-Paul 1968. *Az undor*. Ford. Réz Pál. Budapest, Magvető.
- Sartre, Jean-Paul 1978. *Sartre by Himself*. New York, Urizen Books.
- Sessa, Ben 2012. *The Psychedelic Renaissance. Reassessing the Role of Psychedelic Drugs in 21st Century Psychiatry and Society*. London, Muswell Hill Press (Kindle Edition).
- Smith, Huston 2000. *Cleansing the Doors of Perception. The Religious Significance of Entheogenic Plants and Chemicals*. New York, Jeremy P. Tarcher – Putnam.
- Sontag, Susan 1981. *Against Interpretation*. New York, Dell.
- Szummer Csaba 2015. *Pszichedelikumok és spiritualitás*. Budapest, KGRE – L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2007. Maurice Merleau-Ponty. In Boros Gábor (főszerk.) *Filozófia*. Budapest, Akadémiai. 1042–1046.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Intencionalitás és szemiatizmus*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2012. *Az értelem dimenziói*. Budapest, L'Harmattan.
- Tymoczko, Dmitri 1996. The Nitrous Oxide Philosopher. *The Atlantic Monthly*. May. 93–101.
- Versluis, Arthur 2014. *American Gurus. From Transcendentalism to New Age Religion*. Oxford, Oxford University Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1998. *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Atlantisz.